

*Tas, kuriam atlikdavo tokią procedūrą, arba mirdavo
neatlaikęs kančių, arba visam gyvenimui netekdavo
atminties, tapdavo mankurtu – vergu, neprisimenančiu savo
praeities.*

Čingizas Aitmatovas „Ilga kaip šimtmečiai diena“

TURINYS

Ižanga. Gimdymo skausmai ir „gyvieji reliktai“	7
Padėkos žodžiai	9
1. 30 milijonų knygų per metus.....	11
2. „Sparta“ simbolizavo pramonės plėtros spartą	48
3. Rimtoji muzika mieste.....	61
4. „Vaistines puošėme kaip merginas“.....	106
5. Juvelyrinių trijulė.....	125
6. Knygynų puošmenos ir įdomybės	144
7. Rašytojiškas Vilnius.....	185
8. Kur gyveno, kūrė, ilsėjosi ir parodas rengė Vilniaus dailininkai?	285
9. Vilniaus šachmatų klubo drambliukai	542
10. Dolerinės, sertifikatinės, boninės, čekinės.....	563
11. Vilniaus kompiuterių namai.....	583
Santrumpų paaiškinimai.....	608
Išnašos	609
Iliustracijų šaltiniai	636
Licencijos.....	640
Asmenvardžių rodyklė.....	641

GIMDYMO SKAUSMAI IR „GYVIEJI RELIKTAI“

Antroje „Istorinių Vilniaus relikštų 1944–1990“ dalyje planavau apžvelgti vėlyvuosius 1965–1990 m. sostinės artefaktus. Stropiai darbavausi pagal planą – knygos tekstais ir iliustracijomis verčiau surinktą archyvinę medžiagą bei amžininkų prisiminimus. Ypač pagausėjo pastarųjų, juk nemažai vilniečių, subrendusių 7-ajame ar 8-ajame deš., puikiai prisimena jaunystės laikus ir mielai apie juos pasakoja. Rekordininkėmis pagal amžių tapo 96-erių sulaukusios damos – ilgametė Dailininkų sąjungos darbuotoja Vilija Jurėnienė ir kompozitoriaus Vytauto Klovos žmona Jūratė Klovienė. Prie jų prisišliejo 91-ąjį gimtadienį atšventęs tapytojas Aloyzas Stasiulevičius ir kiek jaunesnis, 87-metis, skulptorius Juozas Kalinauskas. Bendrauti su šiais guviais senjorais – tikras malonumas!

Greičiausiai dėl to natūraliai pasikeitė ir knygos svorio centras. Dėmesio centre atsidūrė ne architektūriniai, urbanistiniai ar meniniai reliktai, o anuomet gyvenę žmonės, patys tarsi tapę anų laikų reliktais. Tikiuosi, toks relikštų „sugyvinimas“ išėjo tik į naudą.

Knyga buvo gimdoma ilgai ir sunkiai. Rašymo ir bendravimo malonumus smarkiai apribojo nelemta pandemija. Į rizikos grupę patekusių senolių durys man ilgam užsidarė, tik pro siaurą plyšelį galėjau patekti ir į archyvų skaityklas. Smagiai įsibėgėję tyrimai ėmė smarkiai strigti.

Tada galvon šovė ambicingas ir, kaip vėliau paaiškėjo, gana beprotiškas sumanymas. Pradėjęs rašyti skyrių apie dailininkus, iškart pamačiau, kad reliktais virtusių meno kūrinių yra ne viena dešimtis. Jie anuomet puošė vos ne kiekvienos rimtesnės įstaigos, mokyklos, gamyklos vestibulius, koridorius, sales. Taigi nusprendžiau kruopščiai aprašyti, kaip jie atsirado, koks jų likimas ir pan. Meniškų relikštų skaičius netrukus perkopė per 50, vėliau per 100, per 200... Beveik kas antro jų viešosiose miesto erdvėse jau nebebuvo – vieni sunaikinti, kiti perkelti į rūsius ar sandėlius, treči uždengti ar užmūryti, ketvirti iškeliavę pas kūrėjus.

Skaudama širdimi visus registravau, kol supratau: tai ne vieno asmens darbas ir reikalauja jis kur kas daugiau laiko, nei turėjau. Tiesiog neįvertinau savo jėgų ir, anot Žemaitės, įklimpau kaip muselė į išrūgas. Už kiekvieno išlikusio ar išnykusio meno kūrinio slypėjo unikalios istorijos, jos pynėsi tarpusavyje ir grąsinosi virsti atskira knyga. Neliko nieko kito, kaip ištarti sau „stop“ ir nebaigtą – tiesą sakant, nė neįpusėtą – darbą atidėti ateičiai.

Šiaip ar taip, Vilniuje gyvenusių dailininkų kūrybos rezultatai mane taip sužavėjo, kad jiems skirtas skyrius išėjo pats ilgiausias, kur kas ilgesnis nei visi kiti. Tebūnie tai nuoširdi padėka miesto puošėjams: skulptoriams, tapytojams, vitražistams, grafikams, keramikams ir kitiems Vilniaus dailės instituto (VDI) absolventams.

Pelnytų pagarbos sulaukė ir kiti kultūros elito atstovai – rašytojai bei muzikos kūrėjai. Be to, skyrius apie rašytojišką Vilnių buvo pastiprintas *in memoriam* leidykloms ir knygynams. O štai teatralai, kurių buvimas mieste irgi paliko nemažai įdomių artefaktų, į šią knygą tiesiog netilpo.

Ribota leidinio apimtis sukėlė paskutinius knygos gimdymo skausmus. Iš suplanuotų ir parašytų 25 skyrių į ją pateko vos 11. Iš trijų aprašytų pramonės įmonių – vienintelis „Spartos“ kojinių fabrikas. Fatališkai simboliška, kad 2022-ųjų pradžioje, kai rankraštis buvo atiduotas leidyklai, iš fabriko pastatų Švitrigailos gatvėje teliko tik aukštas mūro kaminas.

Leidyklos, „Sparta“, rimtoji muzika, vaistinės, juvelyrinės parduotuvės, knygynai, rašytojai, dailininkai, Vilniaus šachmatų mokykla ir klubas, valiutinės ir čekinės parduotuvės, Vilniaus kompiuterių namai... Šių sostinės gyventojų grupių, įstaigų ir viešojo gyvenimo sferų istorijos skaitytojams atskleis ir primins anų laikų specifiką bei egzotiką. O šimtais balsų prabilę „gyvieji reliktai“ – gana plačią jų gyvenimo įvairovę, iš kurios kilo marga nūdiena.

Viliuosi, kad antroji „Vilniaus relikto“ dalis – ne paskutinė. Savo eilės laukia minėti teatralai, „Lelijos“ siuvimo fabrikas ir „Sigmos“ skaičiavimo mašinų gamykla, santuokų rūmai ir laidojimo biurai, Vilniaus sporto, medikų ir studentų miesteliai, kordodromai ir taksi parkai, naujieji sostinės rajonai – pradedant Žirmūnais ir Lazdynais, baigiant Fabijoniškėmis ir Pilaite. Jei nelaukta prisikėlė maro ir karo demonai pernelyg neišsisiautės, turėčiau užbaigti mūsų mieste išlikusių ir sunaikintų 1944–1990 m. viešųjų meno kūrinių katalogą. Taigi iki pasimatymo, brangieji Vilniaus mylėtojai ir mylėtojos!

PADĖKOS ŽODŽIAI

Vilniuje veikusią leidyklų istorijos nebūtų įdomios be jose dirbusių literatų Virgilijaus Čepļiejaus, Juozo Nekrošiaus ir Valentino Sventicko prisiminimų.

Už unikalią archyvinę medžiagą ir prisiminimus dėkoju tradicinio džiazo virtuozo Jakovo Šabsajaus sūnui Samuilui, kompozitorių žmonoms J. Klovienei ir Marinai Nadeždinai-Gorbulskienei. Už pastabas ir komentarus apie moderniosios muzikos istoriją – konservatorijos absolventui Arūnui Dikčiui, kompozitoriams Tomui Juzeliūnui, Ričardui Kabeliui, Šarūnui Nakui, Gintarui Sodeikai.

Pasinerti į anų laikų vaistinių specifiką padėjo farmacijos istorijos žinovė Regina Stonkutė-Žukienė, buvusi 3-iosios Vilniaus vaistinės vedėja Jadvyga Sakalauskienė ir vaistines gražinusi Vaitkų šeima – architektas Leonas Rimvydas Vaitkus ir dailininkė Valė Vaitkuvienė.

Kaip puošėsi mūsų tėvai ir seneliai, papasakojo juvelyrė Kazimieras Simanonis ir Birutė Stulgaitė, originalių dirbinių nuotraukų atsiuntė juvelyro Echeckelio Koco sūnus Davidas. Ypatinga padėka žavijajai Mildai Sevrukienei – ilgametei Vilniaus juvelyrinių parduotuvių darbuotojai.

Skyrių „Knygynų puošmenos ir įdomybės“ rašėme kartu su buvusiu Vilniaus knygynų direkcijos vadovu Albinu Vaičiūnu, knygnešio Marijono Šablevičiaus anūke Dalia Čiočyte, buvusią Vilniaus centrinio knygyno vedėja Tamara Tichonova, „Antakalnio pelėdos“ knygyno direktore Milda Jurgo, vitražistu Gintaru Kraujeliu, architektais Albertu Domerecku, Evaldu Purliu, Vladu Vizgirda ir Jurgiu Vroblevičiumi, vertėju Laimantu Jonušiu, buvusiomis knygynų darbuotojomis Juzefa Paškevičiene, Janina Speteliūniene, Lolija Spurgiene, bibliofilu Chona Leibovičiumi.

Rašytojiško Vilniaus istorijas gerokai pagyvino prozininko Alfonso Bieliausko surinkta medžiaga, poetų žmonių Janinos Strielkūnienės ir Birutės Širvienės, prozininko Algirdo Pociaus sūnaus Mindaugo, poetų Algimanto Baltakio ir Ramutės Skučaitės, literatų Grigorijaus Kanovičiaus, Stasio Lipskio ir Alfo Pakėno, vertėjo Arvydo Valionio, literatūros kritikų Petro Bražėno ir V. Sventicko pasakojimai.

Daugybę istorijų iš dailininkų kasdienybės papasakojo viską iki smulčiausių detalių prisimenanti V. Jurėnienė. Įsigilinti į tuometės dailės sroves padėjo dailėtyrininkai Viktoras Liutkus ir Danutė Zovienė. Kaip gyveno ir kūrė, prisiminė dailininkai Vilmantas Adamonis, Gediminas Akstinas, Valentinas Antanavičius, Svajūnas Armonas, Rimas Bičiūnas, Konstantinas Bogdanas jaunesnysis, Giedrė Bulotaitė-Jurkūnienė, Bronius Bružas, Bronius Gražys, Feliksas Jakubauskas, Ramutė Jasudytė, Eglė Jokūbonytė-Žukauskienė, Aldona Jonuškaitė-Šaltenienė, Vytautas Jurkūnas jaunesnysis, Vidmantas Jusionis, J. Kalinauskas, Vladimiras Kančiauskas, Romualdas Karpavičius, Rūta Katiliūtė, Džiugas Katinas, Giedrius Kazimierėnas, Saulė Kisarauskienė, Antanas Kmieliauskas, Algimantas Kuras, Lida Kuzmienė, Algis Lankelis, Filomena Linčiūtė-Vaitiekūnienė,

Živilė Liugailaitė-Bielinienė, Ona Liugailienė, Dalia Matulaitė, Adelija Mickuvienė, Kęstutis Musteikis, Mindaugas Navakas, Rytas Naruševičius, Henrikas Natalevičius, Algimantas Patamsis, Galina Petrova-Džiaukštienė, Daiva Petruilytė, Artūras Raila, Petras Repšys, Raimondas Savickas, Mindaugas Skudutis, A. Stasiulevičius, Arvydas Šaltenis, Konstantinas Šatūnas, Mindaugas Šnipas, Saulius Valius, Ramunė Vėliuvienė, Nijolė Vilutytė, Gražina Vitartaitė, J. Vroblevičius, Andrius Žibikas, Arūnas Žilys, Birutė Žilytė, tautodailininkės Nijolė Jurėnienė, Ramutė Kraujalienė, Regina Sipavičiūtė, fotografai Valerijus Koreškovas, Alvydas Lukys, Antanas Sutkus, architektai Vytautas Jakubauskas, Andrius Jurginis, Regimantas Plyčiuraitis-Plyčius, Vl. Vizgirda. Pasakojimus papildė dailininkų antrosios pusės ir atžalos: Raminta ir Salvinija Jurėnaitės, Jūratė Morkūnaitė, Giedrė Rauduvaitė-Miknevičienė, Gražina Smilingienė, Auksė Užkurnienė, Judita Šerienė, Žiedūnė Zaveckienė.

Už pokalbius apie šachmatų gyvenimą esu dėkingas legendinių meistrų sūnums Aliui Mikėnui ir Jakovui Vistaniekiui, šachmatininkams Kamilei Baginskaitei, Rišardui Fichmanui, Valentinui Normantui, Antanui Zapolskiui, šaškininkui Jakovui Šausui, menininkui Vyteniui Jankūnui.

Apie tai, kas anuomet dėjosi valiutinėse, „alternatyvių valiutų“ parduotuvėse ir greta jų, papasakojo Regina Dingelienė, Jelena Listopad, Leonidas Pobedonoscevas, Stasė Radžiūnienė ir buvęs „Vnešposyltorgo“ čekių spekuliantas Valerijus J.

Pirmieji kompiuterių plėtros žingsniai Vilniuje būtų likę šešėlyje be kibernetikos pradininko Laimučio Telksnio, kompiuterių verslininko Eduardo Vaigausko, buvusio Vilniaus kompiuterių namų direktoriaus Rimvydo Bambalo prisiminimų. Ačiū jiems.

1 pav. 1964 m. sukurta „Vagos“ emblema ant leidyklos stogo, Gedimino pr. 50, 2020 m., D. Pocevičiaus nuotr.

30 MILIJONŲ KNYGŲ PER METUS

„Vaga“ – „Mintis“ – „Šviesa“. Ši trejybė taip ilgai viešpatavo knygų leidyboje, kad trumpi ir skambūs leidyklų pavadinimai iki kaulų smegenų įsigėrė į kolektyvinę sąmonę ir tapo neatsiejama išsilavinusių žmonių leksikono dalimi. Knygoms tapus prekėmis jie buvo išsaugoti rinkodaros sumetimais. Išliko ir 1964-aisiais užgimusios leidyklų emblemos: grafiko Antano Kučo supintos „Vagos“ raidės su šešialapiu žiedeliu, atvirukų ir herbų autorės Laimos Puodžiūnaitės-Ramonienės sparnuotoji „Minties“ plunksna, šrifto virtuozo Gedimino Pempės sugalvotas mokyklon žvaliai žingsniuojantis „Šviesos“ žmogiukas su kuprine. Po 1990-ųjų emblemy pokyčiai buvo minimalūs: „Mintis“ neteko sovietinės žvaigždutės, o „Vagos“ žiedelis po leidyklos pastato rekonstrukcijos kažkodėl prisiaugino vieną lapelį (1 pav.).

Nors knygų industrija anais laikais sukosi it pašėlusai, sulaukdavo ir itin prieštaringų vertinimų. Per metus būdavo išleidžiama 2–2,5 tūkst. knygų ir brošiūrų, tačiau nemenką jų dalį sudarė ideologinė ir specialioji literatūra, tad grožines knygas riję inteligentai skundėsi neturį ką skaityti. Milžiniškų, dabartiniams laikams neįprastų tiražų aura blankdavo dėl populiariausių knygų stokos. Skaitymas, anot sociologinių apklausų, buvo tapęs pačia populiariausia laisvalaikio praleidimo forma ir smarkiai lenkė televizoriaus spoksojimą ar teatrų lankymą, tačiau, įsigalint vartotojiškam gyvenimo būdai, knygos vis dažniau tapdavo dekoratyvine namų interjero detale.

Anuometė knygų leidyba prieštaringai vertinama ir šiandien. Anot jauno istoriko Tomo Vaisetos, tuomet užėję į išsilavinusio žmogaus namus būtume atradę tipinę biblioteką: keletą Vinco Mykolaičio-Putino ir levos Simonaitytės tomų, keliolika „Laisvalaikio skaitinių“ ar „Drąsiųjų kelių“ serijos knygų. Gana skurdžios ir beveik vienodos namų bibliotekos, knygas graibstantys, tačiau jų neskaitantys snobai, – tokį niūrų paveikslą nupiešė autorius, 1964–1984 m. Lietuvoje įžvelgęs

atgrasų modernios vakarietiškos „nuobodulio visuomenės“ variantą.¹

Yra ir kitokių vertinimų. Į Izraelį 8-ojo deš. pradžioje išvykęs vilnietis Samas Yossmanas jautėsi visa galva aukštesnis už kibucuose apsigyvenusius jaunos amerikiečius: „Apie Amerikos literatūrą, muziką išmanėme daugiau negu jie patys, buvome labiau už juos apsiskaitę, žinojome Williamą Faulknerį, Johną Updikę. <...> Gyvendami už geležinės uždangos lenkėme juos žiniomis, pasakojome apie kokią Niujorko 42-ąją ar 47-ąją gatvę, Taimso aikštę, žinojome, kur įsikūrę juvelyrai, artistai. Mes jiems, o ne jie mums pasakojo apie Vašingtoną. Jie, susirinkę iš mažų miestelių, niekada nesilankė Niujorke ar Vašingtone, klausėsi mūsų. Visa tai matydami jie pradėjo svarstyti, ar tik mes nesame sovietų šnipai.“²

Prisiminę kai kuriuos leidybos faktus ir fenomenus, lengviau susivoksime chaotiškame ir margame ano meto knygų pasaulyje, kurį 9-ojo deš. pabaigoje kūrė jau 7 leidyklos: „Vaga“, „Mintis“, „Šviesa“, Vyriausioji enciklopedijų redakcija, „Mokslas“, „Vyturys“ ir „Periodika“. Šešios iš jų buvo vilniškės – jos tapo spausdinto žodžio alfa ir omega.

GRYNOJI MONOPOLIJA IR TRYS JOS ATŠAKOS

Dėl savaime suprantamų kalbinių priešasčių lietuviška leidybos pramonė 1939–1941 m. telkėsi ne Vilniuje, o Kaune. 1940-ųjų rugsėji nacionalizavus 10 knygų leidyklų bei knygynų ir 4 spaustuves bei cinkografijas, įsteigta grynoji monopolija – vienintelė visoje šalyje leidybos įmonė, pavadinta LTSR valstybine leidykla. Beveik tūkstantis patyrusių jos darbuotojų pasiraityto rankoves ir iki karo pradžios spėjo išleisti net 1 067 knygas beveik 8 mln. egzempliorių tiražu.³ Tarp jų buvo ir J. Stalino biografija, ir Kazio Jakubėno „Šimtas vyturelių“, ir brošiūra „Į pagalbą agitatoriui“, ir „Trijų muškietininkų“ tritomis.

1942-ųjų pabaigoje monopolistė atnaujino veiklą Maskvoje ir, pagalbą pasitelkusi kitas leidyklas, per dvejus metus išleido daugiau nei šimtą politinio ir patriotinio turinio knygų, kurios ragino stoti į žutbūtinę kovą prieš teutonų ainius.⁴

2 pav. Pokario knygos (iš kairės): liaudies dainų rinktinė „Dainos“ (1944), faksimilinis leidimas „Pirmoji lietuviška knyga“ (1947), J. Londono romanas „Baltoji iltis“ (1949), S. Nėries „Poema apie Staliną“ (1951).

Toli nuo Lietuvos tada debiutavo ir du Rašytojų sąjungos leidiniai: žurnalas „Pergalė“ (dabar „Metai“) ir laikraštis „Literatūra ir menas“. 1944-aisiais pasirodė unikali knygutė – lietuvių liaudies dainų rinkinys, kurio viršelyje bendrinis daiktavardis „dainos“ tapo tikriniu, neverčiamu į rusų kalbą.

1944-ųjų rugpjūtį leidyklą mėginta įkurdinti sostinėje, tačiau netrukus ji grįžo Kaunan. „Praslinkus karo audrai atvykau į Vilnių ir užėjau į Valstybinę leidyklą, kuri buvo įsikūrusi Gedimino aikštės ir Lenino pr. kampe. Po kelių dienų buvau priimtas redaktoriumi ir tuojau gavau redaguoti Juliaus Janonio raštų rinkinį. Rugpiūčio 19 d. leidyklos tarnautojai (jų nebuvo nė 10 žmonių), pasikrovę visą turtą į nedidelį sunkvežimį, išvykome į Kauną, arčiau prie veikiančių spaustuvių“, – pasakojo patyręs korektorius Petras Giniūnas.⁵

Per kelis 1944-ųjų mėnesius valstybinė leidykla beveik nieko nespėjo nuveikti, nes kitų metų pradžioje buvo išskaidyta į keturias įmones ilgais pavadinimais: Valstybinę grožinės literatūros leidyklą (VGLL), Valstybinę politinės literatūros leidyklą (VPOLL), Valstybinę enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidyklą (VEŽMLL) bei Valstybinę pedagoginės literatūros leidyklą (VPedLL). Valdžiai svarbiausia VPOLL 1945-aisiais perkelta į Vilnių ir įsikūrė senoviniame pastate su bokšteliu Z. Sierakausko gatvėje (8B pav.).

Pagal tematiką atskirtus Leidyklų ir poligrafijos valdybos padalinius į priekį turėjo varyti ne konkurencija, o sąmoningas siekis šviesti ir kultūrinti liaudį, tačiau knygų gamybos ir platinimo industrija, karo metais praradusi daug specialistų ir technikos, sukosi it apatinė girnapsū. „Iki šiol labai nepatenkinamas naujų knygų masinis išleidimas. Kaip taisyklė, Grožinės literatūros leidyklos naujieji leidiniai pirmiausia pasirodo neperdaug dideliame kiekyje Kauno knygynuose. Paskui, po dviejų-keturių savaičių, tos pat knygos kukliai atkeliauja į Vilniaus knygynus. O periferijose naujas knygas skaitytojas pamato tik po ištisų mėnesių ar net metų“, – piktintasi „Tiesoje“.⁶

Iš tiesų, VGLL, 1945-ųjų pradžioje startavusi 10 tūkst. J. Janonio „Raštų“ tiražu, per tuos metus pagimdė tik 36, o per kitus – 67 knygas. Prieškarinis lygis pagal visų leidyklų knygų skaičių pasiektas tik 1950-aisiais – 1073 knygos.⁷

Pokario architektūroje vyravo neoklasika, o literatūroje tam tikrą vietą užėmė lietuvių klasikai. Per pirmąjį pokario dešimtmetį išleista 37-ių „ikitarybinio laikotarpio“ lietuvių autorių kūryba: po dvi Maironio, Simono Stanevičiaus ir Motiejaus Valančiaus, po tris Dionizo Poškos ir Juozo Tumo-Vaižganto, keturios Antano Strazdo, po penkias Antano Baranausko ir Simono Daukanto, šešios Kristijono Donelaičio, dvylika Jono Biliūno, trylika Lazdynų Pelėdos ir net dvidešimt dvi Žemaitės knygos.⁸

Daug dėmesio sulaukė ir M. Mažvydas. 1947-aisiais pompastiškai atšvestas pirmosios lietuviškos knygos 400 metų jubiliejus: Vilniuje surengti trys iškilmingi minėjimai Dramos teatre, Mokslų akademijos rūmuose bei Operos ir baletų teatre, universiteto bibliotekoje atidaryta paroda, VEŽMLL parengė prabangų faksimilinį knygos leidimą.⁹

Žinoma, senieji autoriai nublanko prieš naujuosius valdžios numylėtinius. 1940–1955 m. dažniausiai leistų autorių dešimtukas atrodo taip: Petras Cvirkas – 57, Maksimas Gorkis – 49, Aleksandras Puškinas – 32, Levas Tolstojus – 26, Salomėja Nėris – 23, Antanas Venclova – 22, Eduardas Mieželaitis – 20, Antanas Vienuolis – 19, Antanas Čechovas – 18, Aleksejus Tolstojus – 17 knygų.¹⁰ Ypatingos pagarbos sulaukdavo valdžią ir jos primestą santvarką liaupsinančių autorių knygos. S. Nėries „Poema apie Staliną“ 1951-aisiais perleista ne mažiau puošniai nei M. Mažvydo „Katekizmas“.

Pagal leidinių skaičių visas kitas leidyklas lenkė VPolLL, nusistačiusi nemažus ir gana neįprastus tiražus: 20 200 egz. – V. Lenino, 15 200 egz. – J. Stalino kalbų ir tekstų leidimams. O tiražų dydžiu niekas neprilygo VPedLL, 60 tūkst. tiražu kasmet spausdinusiai absoliutų pokario lyderį – elementorių „Saulutė“.

Politizuotų knygų leidyba aiškiai skurdino grožinės ir ypač pramoginės literatūros pasirinkimą bei tiražus – šie siekė 8–10 tūkst. egzempliorių. Vis dėlto pasaulinės klasikos arba lengvų skaitalų mėgėjai turėjo ką veikti. 1945-aisiais pasirodė pasaka „Jūrininko Sindbado nuotykių“ ir Nikolajaus Mikluchos-Maklajaus kelionių apybraiža „Vienas tarp laukinių“, po metų – Williama Shakespeare'o „Hamletas“ ir Romaino Rolland'o „Žanas Kristofas“. Vėliau tokio pobūdžio knygos imtos skaičiuoti ne vienetais, o dešimtėmis. Nedidelę, tačiau saugią nišą užėmė nuotykiniai Jacko Londono ir Jameso Fenimore'o Cooperio kūriniai.

1948–1949 m. knygų pramonė patyrė du svarbius reorganizacinius pokyčius. 1948-ųjų pabaigoje dauguma VGLL skyrių persikraustė Vilniun ir įsikūrė dideyliame bute su virtuve Gedimino pr. 5 (3A pav.), kuris, iš miesto iškeldinus lenkus, tapo nebereikalingas darbą baigusiam LSSR vyriausiajam atstovui lenkų repatriacijos reikalams ir tuomet jau uždarytam lenkiškam laikraščiu „Prawda Wileńska“.¹¹ Taigi Kaune liko vienintelė VPedLL.

Iš laikinosios sostinės persikėlė dalis VGLL darbuotojų, tačiau jų trūko, tad sumanyta įdarbinti neapsiplunksnavusį, universiteto nebaigusį jaunimą – jis leidyklos užkulisiuose pakrikštytas „darželiu“. Tuometis vyr. redaktorius Albinas Žukauskas prisiminė: „Už stalų tuščia, nėra ko pasodinti. Nuėjau į universitetą: taip ir taip – reikia redaktorių. Sukandę dantis atsakė: rinkitės. Nuėjome į pasikaitų salę. Suoluose tokie gražūs vaikučiai, akys blizga, matai, kad nori patekti į redaktorių. Žiūrėjau į akis, ne į diplomus. Akyse geriau matyti, kam kas tinka. Jaunimas kaip mat užpildė tuščias leidyklos užstales.“¹²

3 pav. Valstybinės grožinės literatūros leidyklos būstinės: A – Gedimino pr. 5, B – Jogailos g. 10, 1970 m., nežinomų aut. nuotr.

Grožinės literatūros monopolistei prospekto bute netrukus pasidarė ankšta ir po kelerių metų ji išsikraustė į gražuolį moderno stiliaus pastatą Jogailos g. 10 su įmantriomis dekoratyvinėmis vazomis (3B pav.). Keturių aukštų namu ji keilolika metų dalijosi su Automobilių transporto ir kelių ministerija, kol galų gale atrado nuolatinę pastogę Gedimino pr. 50.

1949-ųjų rugpjūtį mokslą nutarta suvienyti su politika: vilniškė VPOLL prisijungė nedidukę kauniškę VEŽMLL ir buvo pavadinta Valstybine politinės ir mokslinės literatūros leidykla (VPMLL). Susiformavo trys didžiosios leidyklos ir jos Lietuvos knygų pasaulyje viešpatavo iki 1975-ųjų – ir tik tada ėmė skilinėti.

Beje, trijų leidybos banginių monopolija buvo tik sąlygiška, nes greta veikė ir apie 20 įvairioms žinyboms priklausančių organizacijų, turinčių leidybos teises. Jos išleisdavo daugiau nei pusę visų knygų ir brošiūrų. Tai tarnybinė, gamybinė, metodinė, normatyvinė, informacinė ir reklaminė literatūra. Nemažai tokių leidinių į pasaulį paleisdavo LKP CK laikraščių ir žurnalų leidykla, LTSR profesinių sąjungų „Profleidykla“, Lietuvos mokslinės-techninės informacijos institutas, vėliau į leidybos darbą aktyviai įsitraukusi „Žinijos“ draugija. Kad jų veikla nesidubliuotų, 1963 m. įsteigtas Valstybinis spaudos komitetas, to meto laikraščiuose vadintas „knygų marių šturmanu“.¹³

6-ojo deš. knygų įvairovę iš dalies atspindi naujametis 1956 m. skelbimas „Tiesoje“ (4 pav.). Matome, kad dovanoms skirti albumai ir raštų rinkiniai tada buvo gana brangus malonumas, tačiau plonesnės knygos kainavo nedaug – nuo 50 iki 80 kapeikų naujomis kainomis. Vėliau jos dar atpigo: puikus Juozo Maceikos ir Prano Gudyno „Vadovas po Vilnių“, fantastinė Ray’aus Bradbury apysaka „451° Farenheito“ ir Thomo Mayne’o Reido „Jūrų vilkiūkštis“ kainavo po 50 kapeikų,

KNYGA - GERIAUSIA DOVANA NAUJIESIEMS METAMS

KNYGOS DOVANOMS	Kaina
Lietuvių liaudies menas. (Albumas)	40 rub.
L. Vladimirovas ir kt. Vilniaus Universitetas	17 rub. 25 kap.
Petras Cvirka gyvenime ir kūryboje. (Albumas)	26 rub. 60 kap.
Salomėja Nėris. (Albumas)	27 rub. 50 kap.
Lumbis. Karikatūros	16 rub. 80 kap.
A. Juška. Lietuviškos dainos, 3 knygos	65 rub. 85 kap.
K. Donelaitis. Metai	12 rub. 50 kap.
S. Daukantas. Rinktiniai Raštai	7 rub. 90 kap.
J. Biliūnas. Raštai, 2 tomai	15 rub. 90 kap.
Lazdynų Pelėda. Raštai, 7 tomai	63 rub.
V. Montvila. Raštai, 2 tomai	17 rub. 25 kap.
P. Cvirka. Žemė maitintoja	8 rub. 50 kap.
I. Simonaitytė. VIIIus Karalius, 2 tomai	12 rub. 65 kap.
J. Dovydatis. Dideli įvykiai Naujamiestyje	11 rub. 50 kap.
R. Mizara. Bernardo Gavello klaida	6 rub. 10 kap.
Just. Marcinkevičius. Dvidešimtas pavasaris	5 rub. 90 kap.
S. Nėris. Baltais takeliais bėga saulytė	8 rub.
Po Raudonąja vėliava. (Rinkinys)	8 rub. 40 kap.
M. Gorkis. Raštai, 20 tomų	240 rub.
V. Reimontas. Kaimiečiai, 4 knygos	20 rub. 70 kap.
V. Lacis. Zvejo sūnus	9 rub.
A. Makarenko. Pedagoginė poema	13 rub.
L. Leonovas. Rusų miškas	14 rub. 75 kap.
J. Hašekas. Sauniojo kareivio Šveiko nuotykių, 2 tomai	25 rub. 30 kap.

Galima įsigyti visuose Knygų prekybos valdybos knygynuose, arba užsakyti per skyrius „KNYGA-PASTŪ“, VILNIUS, Stalino prosp. 13
KAUNAS, Stalino prosp., Nr. 64.

LIETUVOS KNYGŲ PREKYBOS VALDYBA

4 pav. Naujametė knygų reklama „Tiesoje“, 1956 m.

Justino Marcinkevičiaus apysaka „Pušis, kuri juokėsi“ – 40 kapeikų, o mokslo populiarinimo knygelės iš serijos „Noriu žinoti“ – nuo 10 iki 30 kapeikų.

Tarsi norėdama ištaisyti neteisybę, VGLL 1956–1960 m. išleido net 8 lietuvių tautos dainiaus Maironio knygas. Tas penkmetis į leidybos viršūnę iškėlė ir V. Mykolaitį-Putiną (14 knygų), Balį Sruogą (11 knygų), I. Simonaitytę (10 knygų), Juozą Baltušį (9 knygos).¹⁴

Kaip tik tada įvyko perversmas verstinės grožinės literatūros padangėje – nusigręžta nuo rusų literatūros. Per 5 metus iš rusų kalbos išverstos 243 knygos, o iš kitų kalbų – 394. Pirmosiose gretose čia žengė prancūzų, anglų, amerikiečių ir lenkų autoriai.¹⁵

Atsivėrimas Vakarų šalių literatūrai buvo ryškus ir kultūrinėje rusakalbių terpėje. Rusiškai skaitantis vilnietis S. Yossmanas pabrėžė, kad jaunystėje perkando ne tik rusų literatūros klasikų: „Skaitėme ir tuo metu populiarus amerikiečių rašytojo Irwino Shaw romaną „Jaunieji liūtai“, vieną įdomesnių knygų apie karą, ir Irvingo Stone'o „Gyvenimo geismą“ apie Vincento van Gogho gyvenimą. Pradėjo daug spausdinti Ernesto Hemingway'aus kūrinių, kaip „Fiesta (ir pateka saulė)“. Pasirodė Johno Steinbecko romanas „Rūstybės kekės“, už kurį jis gavo Pulitzerio premiją.“¹⁶ Beje, pastarasis romanas lietuviškai išleistas jau 1947-aisiais.

7-ojo deš. pradžioje lietuvių autorių sąrašas smarkiai išsiplėtė. 1961–1965 m. grožinės literatūros knygomis virto 162-iejų šiuolaikinių lietuvių autorių kūriniai. Iškilo naujos pavardės: Mykolas Sluckis (12 knygų), Just. Marcinkevičius (11 knygų), Jonas Avyžius (8 knygos), Kazys Saja (7 knygos).¹⁷

5 pav. „Vaga“ 1965–1985 m.: A – miesto laikraščio žinutė apie naujus „Vagos“ rūmus Gedimino pr. 50, 1966 m., B – literatūros kritikas A. Zalatorius (kairėje) ir poetas M. Martinaitis prie „Vagos“ knygyno Gedimino pr. 13, 1983 m., A. Žižiūno nuotr., C – išlikusi „Vagos“ iškaba, Gedimino pr. 50, 2020 m., D. Pocevičiaus nuotr.

„VAGA“

1963-ųjų rudenį miesto valdžia prisakė atlikti rokiruotę: rekonstruoti ir kapitališkai suremontuoti milicijos valdybos pastatą Gedimino pr. 50, perkelti į jį VGLL darbuotojus, o atlaisvintas patalpas Jogailos g. 10 skirti Automobilių transporto ir kelių ministerijai: „Senas pastatas Lenino prospekte Nr. 50 po kapitalinio remonto bus skirtas knygai. Per visą pirmąjį aukštą įsikurs knygynas, viršum jo išsidėstys Grožinės literatūros leidykla.“¹⁸

Kitų metų kovą spaudoje pasirodė skelbimų apie konkursą „Vagos“ leidyklos emblemai sukurti. Miesto laikraštis ėmė intriguoti skaitytojus: „Kas tai – nauja leidykla? Anaiptol! Neseniai ji išleido savo 400-ąjį leidinį – E. Mieželaičio eilėraščių rinkinį „Atogrąžos panorama“. Žodžiu, Valstybinė grožinės literatūros leidykla nuo šiol vadinsis „Vaga“, Politinės ir mokslinės literatūros leidykla – „Mintimi“, o Pedagoginės literatūros leidykla – „Šviesa“.“¹⁹

Kas šių pavadinimų autorius ar autoriai, išsiaiškinti nepavyko. Dailininko A. Kučo kūrinys netrukus papuošė „Vagos“ korespondenciją, nors įstaiga, 1965-ųjų sausį atšventusi 20 metų jubiliejų, vis dar glaudėsi senoje vietoje. Skaičiai, iliustruojantys veiklos dvidešimtmetį, iš tiesų įspūdingi: 4 145 knygų, išleistų daugiau kaip 50 mln. tiražu, tarp jų 1 663 lietuvių autorių kūriniai, kurių tiražas artėjo prie 22 milijonų. Leidyklos bestselerių sąrašė tuo metu karaliauvo J. Baltušio „Parduotos vasaros“, Alfonso Bieliausko „Rožės žydi raudonai“ ir M. Sluckio „Laiptai į dangų“.²⁰

1966-ųjų sausį pranešta, kad „Vagos“ kolektyvas persikėlė į „atnaujintus ir paaukštintus rūmus“ su vieninteliu respublikoje specializuotu meno leidinių

knygynu pirmame aukšte, aktų sale ir biblioteka antrame bei kabinetais viršutiniuose aukštuose (5A pav.). Tais metais startavo ir „Lituanistinės bibliotekos“ serija: nors kartais ji užstrigdavo dėl politinių motyvų, per ketvirtį amžiaus padovanojo 27 unikalius leidinius. „Vaga“ apskritai garsėjo apgalvotomis, ne vienadienėmis, o ilgalaikėmis knygų serijomis. Per ilgus darbo metus jų susikauptė keliolika.

Antrame aukšte įsikūrė erdvi aktų salė ir žinybinė biblioteka, turinti kelių tūkstančių knygų fondą, viršum jų – nesuskaičiuojami kabinetai. Kas kur buvo, puikiai prisimena 1979–1985 m. čia dirbęs literatūros kritikas Valentinas Sventickas:

„Mano kabinetas buvo ketvirtame aukšte, žemiau dirbo redaktoriaus amata puikiai įvaldęs poetas Antanas A. Jonynas. Naudojomės nebloga biblioteka, kurioje rasdavai daug žynynų, enciklopedijų ir meno leidinių. Šalia jos – didelė salė, kur vykdavo mūsų susirinkimai, oficialūs ir neoficialūs vakarai.

Iki šiol atmenu susitikimą su buvusiu redaktoriumi Aleksandru Žirguliu ir jo posakį: „Jei išėmėte kokį žodį ar sakinį iš teksto ir manote, kad apie tai niekas nesužinos, – labai klystate.“ Praktika parodė, kad jis buvo teisus. Rašto žmonių bendruomenė iš tiesų buvo nedidelė ir visi vienas kitą pažinojo. „Vagos“ žmonės ir svečiai kažkodėl mėgo būriuotis koridorių galuose prie langų ir greitai sulįsdavo į kabinetus pasirodžius kokiam Vytautui Misevičiui su storu portfeliuku po pažasčia.“²¹

„Vaga“ traukė literatūros pasaulio gyventojus it medus bites (5B pav.). Ir nesunku suprasti, kodėl. „Mums, rašytojams, „Vaga“, kaip ir Lietuva, – vienintelė: visi turime joje išsitemkti, visi turime sutilpti. Kitos neturime“, – 1970-aisiais didžiąją leidyklą pakiliai sveikino liaudies poetas E. Mieželaitis.²²

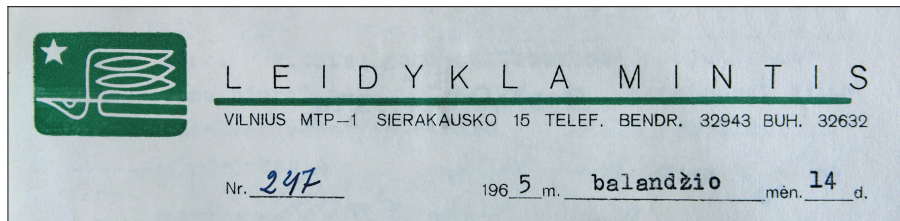
6 pav. „Vagos“ linksmybės: A – Naujųjų metų karnavalas, 1984 m., nežinomo aut. nuotr., B – „Vyturio“ leidyklos įkūrimo šventė „Vagos“ salėje, 1985 m., nežinomo aut. nuotr.

Apie bohemišką gyvenimą leidykloje ėmė sklisti legendos. Kad knygos iš tikrųjų būdavo „laistomos“, patvirtino čia redaktoriavęs Virgilijus Čepļiejus: „Kai leidykloje pasirodydavo signalinis egzempliorius, jis būdavo pasiskolinamas iš sekretoriato ir pakabinamas siūlu ant šviestuvo. Tada skambinama vertėjui ar autoriui ir jis tą dieną arba kitą atvažiuodavo su gėrimais ir tortu. Jei vertėjas leidykietis, jis tuoju eidavo į „Talino“ gastronomą ir parnešdavo gėrimų bei užkandžių. Į darbo pabaigą redakcijos žmonės sėsdavo prie stalų ir maloniai bendraudavo. Valdžia tokius pasisėdėjimus toleruodavo. Kai vaisės išsekdavo, atkaklieji traukdavo į „Rūtą“, kartais net namo pas vertėją ar autorių.“²³ Tokių „laistymų“ ilgai laukti nereikėdavo, juk leidykla kasdien išleisdavo po naują knygą...

Leidykloje linksmai būdavo sutinkami ir Naujieji metai – su karnavalais ir eglutėmis darbuotojų vaikams. 1984-ųjų nuotraukoje (6A pav.) matome karnavališkai nusiteikusių žymių vertėjų plejadą (iš kairės): rimtas knygas iš naujosios graikų kalbos vertusią Dianą Bučiūtę, garsiojo indėniuko „Kiko“ vertėją Romualdą Zagorskienę, švedų ir suomių kalbų specialistę Eugeniją Stravinskienę, „Kapitono Grantto vaikus“ paaugliams padovanojusį Juozą Naujokaitį.

Nors ir garsėjo bohemiška atmosfera, „Vaga“ dirbo pelningai. 1980 m. leidykla turėjo 6,5 mln. rublių pajamų, popieriui, kurio sunaudota 2 100 tonų, išleistas milijonas, spaustuvėms sumokėta 1,8 mln., o pelnas sudarė 559 tūkst. rublių. „Reikia pasakyti, kad mūsų pelnas mažėja, nes brangsta popierius ir spaudos darbas. Su nuostoliais leidžiame poeziją, gaidas, meno leidinius. Nuostolius padengia originalioji ir verstinė proza“, – skundėsi direktoriaus pavaduotoja ekonomikos reikalams.²⁴

1985-aisiais atšventusi keturiasdešimtmetį, „Vaga“ didžiavosi išleidusi daugiau kaip 11 tūkst. knygų bendru 185 mln. tiražu.²⁵ Išgyvenusi 1988–1993 m. sunkmetį, kitais metais „Vaga“ buvo privatizuota, tačiau išliko tarp didžiausių Lietuvos leidyklų. Ant pastato kampo liko ir keturi plafonai su kadaise švietusiomis raidėmis, čia įrengtomis 8-ojo deš. viduryje (5C pav.).

7 pav. „Minties“ leidyklos blankas su dail. L. Ramonienės sukurta emblema, 1965 m.

„MINTIS“

Kitaip nei „Vaga“, politinę ir mokslinę literatūrą tiražavusi leidykla, nuo 1964-ųjų mums žinoma „Minties“ pavadinimu, kraustynių išvengė. Jos adresas nepasikeitė nuo pat 1945 metų. Tame pačiame senoviniame gelsvų plytų name Z. Sierakausko g. 15 priešais Vokietijos ambasadą (anuomet LKP miesto Lenino rajono komitetas) „Mintis“ darbuojasi ir šiandien (8B pav.).

1965-aisiais paminėjusi veiklos 20-metį (8A pav.), leidykla pagal darbuotojų skaičių ir išleidžiamas knygas buvo net pajėgesnė už gigantę „Vaga“. Daugiau nei 180 darbuotojų kasmet parengdavo iki 500 pavadinimų įvairių leidinių, kurių tiražas siekė 6 mln. egzempliorių. „Kiekvieną dieną leidykla išleidžia daugiau kaip vieną maždaug 200 psl. knygą beveik 16,5 tūkst. egzempliorių tiražu“, – gyrėsi tuometis leidyklos direktorius.²⁶

Beveik ketvirtį knygų sudarė „smegenų skalbikliai“ – politiniai ir ideologiniai leidiniai. Užtat likusi dalis turėjo išliekamąją vertę. Tai istorinė, sociologinė, filosofinė, teisės, medicinos ir kitokia mokslinė literatūra, knygos apie Lietuvos regionus ir gamtą, mitologiją, taip pat leidiniai, reprezentuojantys Lietuvą ir jos sostinę. Prie pastarųjų suklestėjimo „Mintis“ iš tikro daug prisidėjo.

Per pirmąjį pokario dešimtmetį skaitytojai nesulaukė nė vienos knygos apie Vilnių. Kurtinančią tylą 1955-aisiais nutraukė nedidukė pirmojo lietuvių Vilniaus gido J. Maceikos brošiūra „Vilnius: vadovas po miestą“. Kitais metais pasirodė rimta sostinę populiarinanti knyga, išleista VPMLL, – Juozo Jurginio ir Vladislavo Mikučiano „Vilnius – Tarybų Lietuvos sostinė“. 20 tūkst. tiražo leidinyje daug unikalių to meto nuotraukų, ypač įdomus paskutinis skyrius „Žvilgsnis į miesto ateitį“, kuriame pateikti būsimų statinių aprašymai ir projektai.

Tuo metu pradėti leisti atvirukų komplektai su sostinės vaizdais, suvenyriai kalendoriai ir kitokia keliautojams reikalinga medžiaga. 1957 m. pasirodė kraštotyrininko Romualdo Šalūgos „Vilnius: svarbiausios žinios turistui“ ir pirmoji po karo 256 puslapių Vilniaus adresų knyga. Po metų – tremtinio Vinco Uždavinio vadovas „Po Vilniaus apylinkes“.

1960-aisiais miesto mylėtojai sulaukė beveik 400 puslapių J. Maceikos ir P. Gudyno „Vadovo po Vilnių“. Kaip ir Adomo H. Kirkoro „Pasivaikščiojimai po Vilnių“, šis vadovas miestą aprašė skaitytojams patogiu geografiniu principu. Ilgai nepralenkta, jis tapo pagrindiniu sostinę reprezentuojančiu leidiniu, išverstu ir į rusų kalbą.

Tada pradėti leisti ir oficioziniai albumai. Pirmagimį – 236 puslapių fotografijų albumą „Vilnius“ – 1960 m. parengė šiandien pamirštas žurnalistas ir poliglotas Arolfas Medonis, anuomet garsus turistinių brošiūrų autorius. Jis vadovavo „Minties“ leidykloje įsteigta specialiai „Gintaro“ redakcijai, kuri beveik 10 metų leido informacinę literatūrą apie Lietuvą kitomis kalbomis.²⁷ 1964 m. A. Medonis sudarė leidinį „Vilnius: adresai ir informacijos“, kitais metais – „Turistui apie Vilnių“, 1972 ir 1978 m. – brošiūras „Vilnius“ (vėliau išverstas į kelias kalbas).

Netrukus imta gręžtis į miesto kasdienybę. 1965-aisiais ta pati „Mintis“ nustebino puikiu fotografų Romualdo Rakausko ir Antano Sutkaus albumu „Vilniaus šiokiadieniai“, kuris žvelgė į miestą ne valdžios, o eilinio vilniečio žvilgsniu.

7-ajame deš. „Mintis“ pagimdė nemažai knygų, dėl kurių ne gėda ir šiandien. 1966-aisiais ant specialaus, pergamentą primenančio popieriaus 5 tūkst. tiražu pasirodė „Gedimino laišakai“. Kitais metais pradėta leisti „Acta historica Lituanica“ serija, kurios pirmąja kregžde tapo iš 1468-ųjų atkeliavęs „Kazimiero teisyneas“. Dar po metų istorijos tyrinėtojai nudžiuginti J. Jurginio, Vytauto Merkio ir Adolfo Tautavičiaus sudaryta „Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos“, kurioje į miesto praeitį buvo žiūrima kitaip nei šiandien – ne per religinių konfesijų ir tautų, o per socialinių sluoksnių prizmę.

8 pav. „Minties“ leidykla: A – kvietimas į leidyklos jubiliejų, 1965 m., B – leidyklos pastatas Z. Sierakauskos gatvėje, 1965 m., V. Koreškovo nuotr.

Leidykla, turėjusi nedidelį knygynėlį „Žinijos“ draugijos pastate Vilniaus g. 22, 1974-ųjų vasarį atidarė erdvų firminį knygyną tuometės Valstybės plano komisijos daugiaaukštyje Gedimino pr. 38. „Politinės knygos įkurtuvės“ plačiai nušviestos to meto spaudoje.²⁸

8-ojo deš. pradžioje, prieš „Mokslo“ atsiskyrimą, „Mintis“ kasmet išleisdavo po beveik 600 knygų. 1975-aisiais atsisveikinusi su moksliniais leidiniais, ji atsidėjo politikai. „Iš universalios leidyklos „Mintis“ tapo specializuota – leisime tik visuomeninę politinę literatūrą, albumus, plakatus, atvirukus ir kalendorius“, – sakė tuometis direktorius.²⁹

9-ojo deš. leidyklos asortimentas sumažėjo iki 250–300 leidinių per metus, didesnę jų dalį ėmė sudaryti ideologinė lektūra, tačiau tuo pat metu „Mintis“ ėmė garsėti filosofinės tematikos knygomis. Prie to prisidėjo vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoju tapęs Romualdas Ozolas – suradęs bendraminčių jis subūrė puikių vertėjų kolektyvą. Kaip tik tada pasauli išvydo šešių „Filosofijos istorijos chrestomatijos“ tomų serija. Po 25 metų Bronius Genzelis 9-ąjį dešimtmetį pavadino Lietuvos filosofijos aukso amžiumi.³⁰

1988-aisiais „Mintyje“ pasirodė faksimilinis „Komunistų partijos manifesto“ leidimas, bet jį nustelbė 45 tūkst. tiražu išleista Juozo Urbšio prisiminimų knyga „Lietuva lemtingaisiais 1939–1940 metais“. Tų pačių metų rugsėjį 30 tūkst. tiražu „Mintyje“ pradėtas leisti „Atgimimo“ savitraštis, o netrukus jo tiražas buvo padidintas iki 110 tūkstančių.

Leidykla valdžiai buvo reikalinga ir po 1990-ųjų, todėl į privačias rankas pateko negreit. 2004 m. ji tapo akcine bendrove, kurios kontrolinį akcijų paketą valdė valstybė, ir buvo privatizuota tik 2016-ųjų pabaigoje. Tais metais ji pagimdė viso labo 7 knygas.

9 pav. Vyriausiosios enciklopedijų redakcijos leidiniai: A – „Lietuviškoji tarybinė enciklopedija“, 12 tomų (1976–1985), D. Pocevičiaus nuotr., B – „Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas“, I tomas, 1988 m.

VYRIAUSIOJI ENCIKLOPEDIJŲ REDAKCIJA

20 tomų akademinis „Lietuvių kalbos žodynas“, pradėtas rengti tarpukariu ir išleistas per 1941–2002 m., – puikus pavyzdys leidinio, kurio beveik nepaveikė valdžių kaita. Deja, to negalima pasakyti apie kitus fundamentalius veikalus, pavyzdžiui, enciklopedijas.

1931 m. bibliografo Vaclovo Biržiškos iniciatyva pradėta „Lietuviškosios enciklopedijos“ leidyba nutrūko ties J raide 1944-aisiais. Leidinys, į kurį žymių asmenų biografijos atrinktos pagal tautiškumo kriterijų, naujai valdžiai netiko. 1958 m. nutarta leisti „Lietuviškąją tarybinę enciklopediją“ (LTE) – iš Mokslų akademijos darbuotojų sudaryta vyriausioji redakcija įsikūrė Islandijos g. 1 pastate. Enciklopedininkai puoselėjo didingus planus, tačiau juos apkarpe ideologai nurodė pradėti nuo trijų „Mažosios lietuviškosios tarybinės enciklopedijos“ (MLTE) tomų.

„Beveik 100 redakcinės kolegijos narių atlieka darbą visuomeniniais pagrindais. Visuose trijuose tomuose numatyta išspausdinti daugiau kaip 25 tūkstančius straipsnių ir apie 2 800 nuotraukų, piešinių, meno kūrinių reprodukcijų. „Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija“ bus išleista tikrai masiniu 60 tūkstančių egzempliorių tiražu“, – 1964-ųjų vasarą pranešė „Tiesa“.³¹

Taip ir įvyko. 1966-aisiais „Mintis“ išspausdino I tomą, po dvejų metų – II. Teigiamai įvertinus darbo rezultatus nuspręsta kurti atskirą įstaigą. 1970-ųjų sausį ėmė veikti ketvirta didžioji leidykla, pavadinta Vyriausiąja enciklopedijų redakcija (VER).³² Ji įsikūrė bendrabučio tipo penkiaaukštyje Algirdo g. 31, kuriame triūsė daugybė laikraščių redakcijų: „Komjaunimo tiesos“, „Lietuvos pionierius“, „Genio“, „Žvaigždutės“ ir kitų.

Kitais metais užbaigus MLTE, imtasi LTE – nuo 1976 iki 1985 m. išleista 12 tomų (9A pav.). Į šią enciklopediją nutarta įtraukti ir biografijas tų žymių žmonių,

kurie tada vadinti „reakciniais veikėjais“. Štai I tome aprašytas 1941-aisiais veikusios Lietuvos laikinosios vyriausybės vadovas Juozas Ambrazevičius-Brazaitis. Per beveik dešimtmetį nuveiktą titanišką triūsą kiekviškai įvertino VER atsakingasis sekretorius Bronius Kurkulis: „Užbaigtas reikšmingas kultūros istorijoje darbas. „Lietuviškoji tarybinė enciklopedija“ savo apimtimi (1845 spaudos lankai) yra viena stambiausių tarp sąjunginių respublikų enciklopedijų. Joje išspausdinti 72 tūkstančiai straipsnių. Dvylikoje tomų yra apie 20 tūkstančių iliustracijų, beveik pusė jų spalvotos. Pirmą sykį lietuvių kultūros istorijoje enciklopedijoje pateikta apie 800 žemėlapių. Straipsnius mums rašė 1750 autorių.“³³

Per tą laiką VER patyrė keletą reorganizacijų: 1976-aisiais buvo prijungta prie „Mokslo“ leidyklos, o po penkerių metų vėl tapo savarankiška. Tai nesutrukdė grandioziniam planams. Enciklopedinės literatūros leidybos plane iki 1995-ųjų užsibrėžta išleisti apie 30 pavadinimų enciklopedinių leidinių, tarp jų 4 tomų „Tarybų Lietuvos enciklopediją“, 5 tomų „LTSR istorijos ir kultūros paminklų sąvada“, didelės apimties „Tarptautinių žodžių žodyną“, „Žemės ūkio enciklopediją“, matematikos, chemijos, architektūros ir statybos, kitų mokslo sričių aiškinamuosius ar terminologinius žodynus.

Anaipatol ne visi planai įgyvendinti. Ypač apmaudu dėl nutrauktos „LTSR istorijos ir kultūros paminklų sąvado“ penkiatomio leidybos. 1988-aisiais pasirodęs Vilniui skirtas I tomas (9B pav.) iki šiol neturi analogo, o štai kiti keturi, skirti istorijos bei kultūros paminklams Pietų, Rytų, Šiaurės ir Vakarų Lietuvoje, taip ir liko neišleisti.

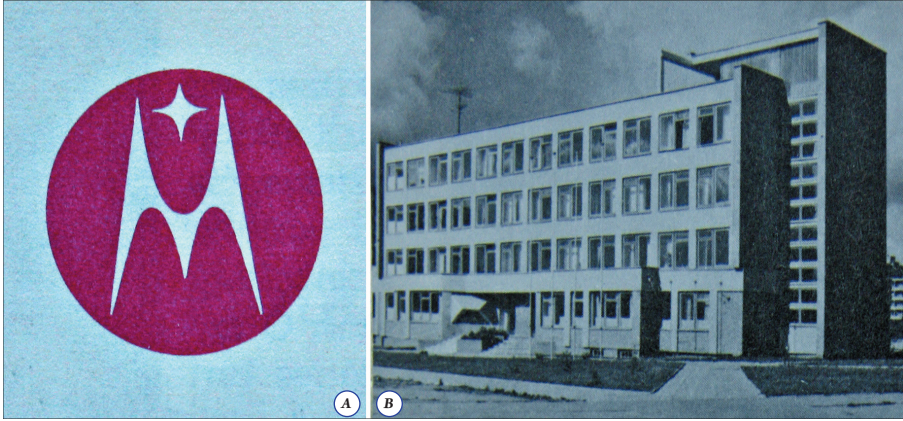
1991-aisiais VER pervadinta Valstybine enciklopedijų leidykla, o kitais metais vėl sutuokta su „Mokslu“. Dauguma enciklopedininkų iš Algirdo gatvės persikraustė į „Mokslo“ būstinę Karoliniškėse, kur dirbo ilgus metus.

„MOKSLAS“

1975-ųjų sausį valdžia atliko veiksmą, atvirkščią 1949-ųjų sprendimui: nuo politikos atsietas mokslas, t. y. nuo „Minties“ atskirtas „Mokslas“, tapo savarankiška leidykla. Atskirtas tik formaliai, nes tie patys „Minties“ darbuotojai, tapę „Mokslo“ darbuotojais, savo darbo vietose Z. Sierakausko gatvėje liko dar trejus metus.

Gegužę Karoliniškėse, tarp Kosmonautų prospekto ir Žvaigždžių gatvės, skirtas 4,2 ha plotas naujam leidyklos pastatui. 1976-ųjų lapkritį padėtas kertinis pamatų blokas su įmūryta pirmąja leidyklos knyga, kurios tituliniam lape įrašyti žodžiai: „Vilnius, Mokslas, 1975.“ Tuo pat metu pradėtas statyti ir kitas visuomeninis pastatas – Lazdynuose, Kosmonautų prospekte (dabar Laisvės pr.), ėmė kilti Liaudies ūkio pasiekimų parodos paviljonas, šiandien vadinamas „Litexpo“ rūmais. Žinoma, leidėjų pastatas buvo paprastesnis: „Naujasis keturaukštis korpusas, kuriame įsikurs „Mokslas“, projektuotojų pritaikytas specialiai leidyklos darbui. Pastato projektą parengė Miestų statybos projektavimo instituto specialistai, vadovaujami vyriausiojo architekto Aloyzo Geibūno.“³⁴

Kol „Mokslo“ būstinė kilo į viršų, leidykla su dešimčia redakcijų dirbo įprastu tempu, skaitytojams kasmet padovanodama po 130–150 leidinių. Tai daugiausia

10 pav. „Mokslo“ leidykla: A – leidyklos emblema, 1976 m., dail. K. Ramonas, B – leidyklos pastatas L. Asanavičiūtės g. 23 (tada Žvaigždžių g.), 1984 m., nežinomo aut. nuotr.

mokslinės monografijos, specialistams skirta gamybinė ir techninė literatūra, vadovėliai aukštosioms ir profesinėms technikos mokykloms. Kita vertus, su mokslu nesusiduriantys eiliniai vilniečiai buvo prusinami plačiajai auditorijai skirtomis knygomis iš serijų „Mokslo naujienos visiems“, „Technikos naujovės“, „Gamta ir žmogus“. Jų titulinis puslapis nuo 1977-ųjų ėmė puošti dizainerio Kęstučio Ramono sukurtas ženklas su stilizuota M raide (10A pav.).

Kitų metų kovą „Mokslo“ kolektyvas atšventė įkurtuves. Naujuose rūmuose (10B pav.) dar įsikūrė ir periodinių leidinių susivienijimas „Periodika“. Iš miesto centro iškelti knyginkai iš pradžių jautėsi lyg tremtyje: „Jie kol kas neišvaizdūs, tie naujieji mūsų namai Žvaigždžių gatvėje 23. Beveik į visas puses pro namų blokų properšas matyti laukai – rudeniški ir nykūs, patamsinti pušynų lopų. Nejauku, žvarbu ir keista, – tarsi ištremtis kokia, nes Vilniaus nė nematyti, jis su savo bokštais toli, žemai Neries slėnyje, už Karoliniškių šlaito atbrailos... O namas jau trys mėnesiai kaip gyvas. Jame jau dirba žmonės, kurių nemažai daliai leidybinis darbas – vienintelė gyvenime profesija.“³⁵

Pamažu aplinka buvo sutvarkyta, o kvartale tarp dviejų gatvių išdygo miestiečiams reikalingi statiniai. Tarp anksčiau statytos poliklinikos ir „Mokslo“ buveinės atsirado turgavietės kompleksas, 1984-ųjų pabaigoje kiek toliau duris atvėrė universalinė maisto produktų parduotuvė „Kometa“.

10 metų jubiliejų atšventusios leidyklos vizitinė kortelė atrodė įspūdingai. 170 darbuotojų, iš jų 51 redaktorius, per metus parengdavo po 240–250 knygų, per dešimt metų buvo išleista 2,5 tūkst. knygų bendru 23 mln. egz. tiražu.³⁶ „Mokslas“ didžiavosi fundamentaliais veikalais: 1984 m. pasaulį išvydusiu pirmuoju iš septynių kalbininko Zigmo Zinkevičiaus „Lietuvių kalbos istorijos“ tomų, 1988-aisiais pradėtu leisti 7 tomų veikalui „Lietuvos fauna“ ir pan.

1992-aisiais „Mokslo“ ir Valstybinė enciklopedijų leidykla sujungtos į vieną leidyklą. Raudonų plytų keturaukštį Karoliniškėse nustelbė milžiniški „Sodros“ rūmai, tačiau jis, pasidabinęs iškaba „Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras“, dar ilgai atliko mokslo populiarinimo misiją.

11 pav. „Vyturio“ leidykla: A – leidyklos emblema, 1985 m., dail. K. Katkus, B – pirmoji leidyklos knyga – K. Kubilinsko „Stovi pasakų namelis“ (1985), C – J. R. R. Tolkienu „Hobitas“ (1985).

„VYTURYS“

1985-ųjų vasaros pabaigoje surengta šventė, apie kurią vilniečiai sužinojo iš spaudos: „Vyturio“ leidykla atšventė pirmosios savo knygos gimimą – iškilmingai pakrikštytas vaikų literatūros klasiko Kosto Kubilinsko eiliuotų pasakų rinkinio „Stovi pasakų namelis“ antras leidimas (11B pav.). Žaismingus ir lyriškus vaikų poezijos posmus skaitė aktorė Lilija Žadeikytė. Veikė vaikų knygų paroda, buvo eksponuojami „Vyturio“ emblemos konkursui pateikti darbai. „Vagai“ atminimui įteiktas margaspalvis pasakų namelis. „Vyturys“ pradeda savarankišką gyvenimą. 1986-aisiais jo planuose – 136 knygos vaikams ir jaunimui.³⁷

Spauda nepaminėjo linksmos intermedijos, atliktos parodyjuojant pionierių draugovės sueigą. Pionierius vaidavo būsimas „Vyturio“ direktorius Stasys Kavaliauskas, vėliau tapęs televizijos laidos „Duokim garo!“ vedėju, ir redaktorė Nijolė Daujotytė (6B pav.).

Nesunku suprasti, kad šešta pagal skaičių Lietuvos leidykla, kurios leidinius žymėjo Kosto Katkaus pieštas vyturys (11A pav.), iš „Vagos“ iščių gimė kaip specializacijos pasekmė. Gigantė tiesiog nebegalėjo apžioti visos grožinės literatūros, įskaitant ir smarkiai išsipūtusią jaunajai kartai skirtų knygų leidybą. Tarp knygų leidėjų paplito kalambūras „Vyturys pakilo iš vagos“.

Startuota iš tikro pakiliai. 1985-aisiais, vis dar glausdamasis „Vagos“ būstinėje, „Vyturys“ išleido beveik 100 knygų. Tą padaryti nebuvo sunku: reikėjo tik užbaigti anksčiau parengtus leidinius ir ant jų uždėti savo emblemą. Sezono naujove tapo žaislinės knygos, iš kurių mažylis galėjo susikurti įdomių žaislų jas karpydamas, klijuodamas ir dėliodamas. 100 tūkst. tiražu tada pasirodė Charleso Perrault pasaka „Batuotas katinas“, keli mažesni leidinukai skaityti ir kurti.

Pirmasis leidyklos vyriausiasis redaktorius V. Sventickas prisiminė tuomet puoselėtus grandiozinius planus: „Vyturį“ sumanė Juozas Nekrošius – visas leidyklas ir spaustuves valdžiusio komiteto pirmininkas. TSRS mastu tai tapo įvykiu, nes atskirės vaikų literatūros leidyklos, išskyrus Maskvą, niekur nebuvo.